

ІСТОРИЧНА ПРАЦЯ ЯК ТЕКСТ КУЛЬТУРИ, АБО ПРОФЕСІЙНІ ІСТОРИКИ В ОБИЙМАХ НАЦІОНАЛЬНИХ ДИСКУРСІВ

Гриценко

Олександр Андрійович

кандидат технічних наук,
Інститут культурології
Національної академії
мистецтв України, м. Київ
grytsenko2908@gmail.com

Гриценко

Александр Андреевич

кандидат технических наук,
Институт культурологии
Национальной академии
искусств Украины, г. Киев
grytsenko2908@gmail.com

Oleksandr Grytsenko

Ph.D., Institute for Cultural
Research, National Academy
of Arts of Ukraine, Kyiv
grytsenko2908@gmail.com

Анотація. У статті запропоновано порівняльний аналіз українських та польських історичних наративів як елементів національних культур пам'яті двох країн. За допомогою методів аналізу текстів культури, розроблених науковцями бірмінгемської школи культурних досліджень, а також базової моделі історичної нарації Є. Топольського, схеми сюжетних ключів для історичних творів Г. Вайта, концепції наративної субстанції Ф. Анкерсмита, проведено дискурсивний аналіз схожих за тематикою (Західна Україна в міжвоєнний період) фрагментів праць чотирьох сучасних істориків обох країн (Я. Грицака, О. Палія, Г. Мотики, В. Менджецького), зокрема, вивчено інформаційний, переконувальний та глибинний світоглядний шари їхніх нарацій, обрані авторами сюжетні ключі, засоби переконання та їхнє позиціонування щодо описуваної реальності. Такий аналіз дозволяє розкрити характер зв'язків кожного тексту з національною культурою пам'яті та розкрити культурне коріння невдач у формуванні спільного українсько-польського бачення «важких питань» історії.

Ключові слова: культура пам'яті, текст культури, модель історичної нарації, сюжетний ключ, наративна субстанція, аналіз дискурсу, українсько-польська спільна історія.

Роль історика та його праця у формуванні уявлень суспільства про власне минуле — неоднозначна. З одного боку, професійний історик є дослідником, покликаним за допомогою наукових методів з'ясувати, за виразом Л. Ранке, “*wie es eigentlich gewesen!*”. З іншого ж боку, історик пише й публікує не лише сухі статті у фахових журналах, а й книжки, де, подібно до письменників, *оповідає історії* для читача. Тому писану історію часто трактують як своєрідний літературний жанр і оцінюють праці істориків за тими ж критеріями, що й красне письменство. Наприклад, Нобелівську премію з літератури вже двічі присуджували авторам історичних творів (у 1902 році — Т. Момзену за тритомну «Римську історію», а в 1953 році — В. Черчілю, автору «Історії англомовних народів»). Для Черчіля, чия мати була американкою, така «Історія» стала не плодом дослідницької роботи, а радше виявом його

двоїстої ідентичності. Отже, «історичні» книжки Черчіля можна розглядати як приклад множинності призначення історичної нарації: вона служить не лише пізнанню, але й дозвіллю, а також — самоідентифікації. Це стосується наукових та науково-популярних історичних книжок такою ж мірою, як художньої літератури історичної тематики, особливо коли йдеться про вітчизняну (національну) історію. Вочевидь, із подібних міркувань виходили ті науковці, які пропонували різні теорії історичної нарації, зокрема, Г. Вайт (White, 1973), Ф. Анкерсміт (Ankersmit, 1983), Є. Топольський (Topolski, 2008) та інші.

Водночас професійні історики нерідко наполягають на своїй особливій, у певному сенсі упривілейованій ролі у формуванні уявлень про минуле та про «історичну правду». Ця роль, зазвичай, пов'язується з буцімто притаманною лише фаховим історикам та їхнім працям об'єктивністю, єдино здатною бути основою для «історичної правди». Запит на таку об'єктивність та «істинність» зростає у випадках суперечок і конфліктів навколо історичних подій. Об'єктивність істориків часто протиставляється упередженості й цинізму політиків. Наприклад, у заяві від 08.08.2016 «У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 р. та 22 липня 2016 р. щодо Волинської трагедії», Верховна Рада України закликала

«істориків — вести фаховий діалог з метою розкриття усіх досі нез'ясованих фактів та обставин історії на основі достовірних архівних матеріалів, залишаючи простір для кожної сторони інтерпретувати історичні факти, а політиків України й Польщі — припинити інструменталізувати історичну науку заради досягнення тимчасових політичних вигод» (Заява Верховної Ради, 2016).

Однак віру в унікальну об'єктивність фахових істориків поділяють навіть не всі історики. Німецький науковець Георг Ігерс називає згадані уявлення «ідеалом об'єктивізму», пояснюючи його так:

«...ідеал об'єктивізму передбачає не лише те, що фаховий історик має бути об'єктивним, але й те, що самі лише фахові історики, засвоївши наукові методи історичного досліджен-

ня, здатні бути об'єктивними» (Iggers, 2006, p. 107).

Наскільки близький такий ідеал до дійсності? У цитованій праці Г. Ігерс показує на прикладах, що не дуже. Тож у цій статті ми на прикладах праць сучасних українських та польських істориків, аналізуючи їх як тексти культури того жанру, що його Ф. Анкерсміт та Є. Топольський називають *історичною нарацією*, покажемо, що вони, будучи складовими елементами культур пам'яті своїх країн, нерідко виявляються значно ближчими до виступів політиків чи історичної романістики цих країн, аніж автори готові в цьому зізнатися.

Зауважу, що й суспільний загал несхильний визнавати за фаховими істориками якусь особливу роль у формуванні уявлень про історичне минуле. Наукові праці з історії, навіть укупі з науково-популярними, не є провідним елементом культурної пам'яті суспільства, позаяк опиняються, за даними соціопитувань, лише на восьмому місці серед джерел, з яких суспільство дістає знання про історичні події. Зокрема, у 2008 році Центром «Софія» було проведено опитування, що містило й запитання: «З яких джерел Ви отримуєте знання про Велику Вітчизняну (Другу світову) війну?» (можна було вказати кілька варіантів відповіді). З'ясувалося: 74,5% опитаних дістали уявлення про війну переважно з художніх фільмів; 46% — з телепередач; 44% — зі спілкування з родичами, що пам'ятають війну; 35,5% — з книжок про війну (художніх); 30% — зі спілкування з «ветеранами війни»; 27,5% — з публікацій про війну в сучасній пресі; 24% — зі шкільних підручників (у ході навчання); і лише 17,2% — з наукових і науково-популярних публікацій. Ще менш впливовим джерелом знань про війну виявилось відвідування музеїв та меморіалів (10,5%), а власні спогади про війну тоді мали менше 8% опитаних (Культурні практики і культурна політика, 2012, с. 43–44).

Можемо зробити висновок, що на колективне знання про ті події, котрі знайшли помітне місце в міфологізованій радянській культурній пам'яті (як от «Велика Вітчизняна»), саме культурна пам'ять, її тексти справляли помітно більший вплив, аніж комунікативна пам'ять (особисті та родинні спогади). Але стосовно тих подій, що їх радянська культурна пам'ять замовчувала (наприклад, Голодомор), сформулювати «нерадянське» знання зусиллями науки, культури й політики пам'яті виявилось легше.

Однак чи варто трактувати доробок історичної науки та «ненаукові» тексти культури, що мають історичну тематику, як різні не лише за силою впливу на уявлення суспільства про минуле, а й за природою та характером впливу? На це запитання науковці, що займалися історичною нарацією, відповідають негативно. Зокрема, Гайден Вайт (White, 1973), розглянувши праці видатних західних істориків XIX ст. з літературного боку, показав, що історик, хоч би як старався бути об'єктивним, вдається до літературних прийомів для інтерпретації подій та побудови наративної лінії та, зазвичай, вибирає один із чотирьох сюжетних ключів (*modes of emplotment*) — роману, трагедії, комедії або сатири. А тому ніхто не може претендувати на те, що його праці несуть лише об'єктивну істину. За його схемою, *романний ключ* передбачає показ того, як герої нарації, долаючи численні випробування, урешті здобувають щасливе життя. *Ключ комедії* служить меті соціальної інтеграції й показує, як носії позитивних суспільних цінностей захищають їх від корупції і деградації. *Трагедійний ключ* наголошує на неунікності зіткнення протилежних сил, а відтак — бід і катастроф у житті людей, і передбачає оплакування втрат. Обравши *сатиричний ключ*, історик, зазвичай, бачить у подіях лише безглуздя людської метушні й намагань змінити світ² (Ibidem).

Вайт указав також типи ідеології та способи аргументації, буцімто притаманні кожному із сюжетних ключів. Зокрема, романний ключ та відповідну йому формалістичну аргументацію буцімто обирають анархісти, комедійний ключ і «органічну» аргументацію — консерватори; трагедійні сюжети й механістичну аргументацію (як-от: «залізні закони історичного процесу») — радикали, а сатиру й контекстуальну аргументацію — ліберали.

Зв'язок із європейською історіографією ця схема, мабуть, мала, але інші автори вважають її спрощеною, жорстко прив'язаною до жанрової системи європейської літератури минулих століть. Зокрема, праці радянських істориків (не анархістів і не лібералів) з вітчизняної історії, а також східноєвропейська історіографія «добі націоналізмів» більше нагадують епічні романи, аніж «трагедії» в сенсі Вайта, натомість праці тих-таки радянських істориків про країни капіталізму — то, як правило, «сатира».

Сформувати теорію історичної нарації спробу-

вав голландський історик Ф. Анкерсміт (Ankersmit, 1983). На його погляд, головним механізмом, що творить таку нарацію, є не послідовний (хронологічний) виклад подій і не якісь «об'єктивні закони історичного розвитку», а використання літературних тропів, насамперед — метафор. Головним «будівельним матеріалом», з якого твориться історична нарація, він уважав *наративні субстанції* (*Ns*), тобто сукупності тверджень та образів, що пропонують наративні інтерпретації окремих явищ минулого, як-от: «ренесанс», «бароко», «Річ Посполита», «Гетьманщина» тощо. Анкерсміт наголошував, що *Ns* — це не теоретичні поняття, бо вони прив'язані до конкретних історичних ситуацій чи явищ. Важливим аспектом *Ns* Анкерсміт уважав те, що вони виступають також засобами самоідентифікації (наприклад, національної) для авторів і читачів. Для нас важливо також те, що визначена в такий спосіб наративна субстанція фактично є текстом культури, а використання метафор для побудови історичної нарації ріднить її з художньою літературою.

Детальний огляд західних теорій історичної нарації, а також власну *базову модель нарації*, ґрунтовану на концепціях Й. Дройзена, М. Фуко та Анкерсміта, запропонував польський історик Єжи Топольський (Topolski, 2008). На його погляд, майже всі відмінності між літературним твором та історичною нарацією є не більш значущими, ніж відмінності між різними жанрами літератури, окрім двох рис, котрі є «категоричними». Перша: в історичній нарації не повинно бути «вигаданих тверджень про окремі факти» (узагальнені твердження завжди є почасти вигаданими); друга риса: автор історичного твору відокремлює себе від тексту, є «цілковитим господарем нарації», або ж «наративним диктатором» (Topolski, s. 7–10).

А спільним для художньої та історичної нарації є те, що в обох мовах — то не нейтральний засіб інформування про факти, а культурно обумовлений засіб формування *цілісної наративної лінії* та переконання читача.

Базова модель історичної нарації, за Топольським, виходить із постулату цілісності наративної лінії та складається з кількох шарів: *інформаційного, або ж логіко-граматичного* (що містить історичні факти), та *риторичного* (мовні й риторичні засоби, за допомогою яких автор переконує читача в слушності своїх тверджень) — укупі вони скла-

дають *переконавальний шар* (*warstwa perswazyjna*). Історична нарація має ще й третій шар — *ідеологічно-теоретичний*, глибинний і неартикульований, але саме він є фундаментом нарації, бо містить світоглядні настанови та ідейні переконання автора, бачення ним історичного процесу (Ibidem, s. 85–87).

У подальшому аналізі текстів сучасних українських та польських істориків, присвячених висвітленню тих самих подій (ситуації в Західній Україні в міжвоєнні роки), ми використаємо концепти *сюжетних ключів* Г. Вайта, *нарративних субстанцій* Ф. Анкерсміта, *базову модель історичної нарації* Є. Топольського, але — з доповненнями, запозиченими з методології культурних досліджень.

По-перше, у сучасному історієписанні рідко зустрічається така чистота жанрів (сюжетних ключів) та їхня тісна кореляція з ідейними переконаннями авторів, як у схемі Вайта. Літературних жанрів і стилів сьогодні також дуже багато — і всі вони до послуг сучасного, пост-постмодерного історика.

По-друге, прийнятого Топольським постулату про недопустимість недостовірних фактів у історичному наративі строго дотримуються далеко не всі історики, навіть дуже респектабельні. Вони, щоправда, не брешуть явно, але нерідко бувають «економними з правдою», за виразом одного британського міністра. Тому перевірку інформаційного (а не лише риторичного) шару історичної нарації теж варто долучати до аналізу.

По-третє, постулат, що історик є «цілковитим господарем нарації», займаючи позицію *над* описуваним процесом і втілюючи об'єктивність³, теж не завжди витримує перевірку дійсністю. Наприклад, якщо історик, оповідаючи про давні події та їхніх учасників, детально описує становище, у якому опинився один із учасників, та викладає міркування, що спонукали його до певних дій, а щодо решти учасників лише повідомляє про вчинені ними дії, то хоч би яким відстороненим був тон («ключ») оповіді, історик фактично солідаризується лише з однією стороною.

До таких випадків надається використовуваний у культурних дослідженнях метод «читання телебачення» як відтворювача сучасних міфів, а не як безстороннього ретранслятора того, що опинилося в телеоб'єктиві, розроблений Дж. Фіском і Дж. Гартлі в 1970-х роках. Вони аналізували кон-

тент репортажів британського телебачення з Ольстера, де тривав конфлікт між протестантами й католиками. Фіск та Гартлі констатували, що, хоч би як репортери демонстрували безсторонність, усе ж їхні репортажі «актуалізували міф про британську армію як ‘наших хлопців, професійних і добре забезпечених’, які захищають там спокій», адже телекамера була, зазвичай, встановлена за бруствером армійського блокпоста й показували Белфаст через солдатське плече, а це навіювало глядачам відповідне прочитання репортажу (Fiske & Hartley, 1978, p. 43–44).

Уявлення про автора історичної праці як «цілковитого господаря нарації» впливають із поширеного в точних науках переконання, що істина є наслідком раціонального розумування, плодом дискусії між поінформованими, тверезо мислячими індивідами. У гуманітарних науках такі уявлення давно підважені⁴. Реалістичнішою є концепція прочитання тексту культури шляхом неогоцізації (*negotiated meaning*), сформована в працях Ст. Голла (Hall, 1980) та ін.

Тож якщо ми трактуємо істориків не як «господарів нарації» з упривілейованим доступом до об'єктивної істини, а як один із багатьох складових елементів культури пам'яті, то стає зрозумілішим, чому, наприклад, у суперечках між різними країнами й суспільствами з приводу «важких питань» їхнього спільного минулого фахові історики нездатні подолати ці суперечки хоча б у власному, науковому середовищі, спільно знайти «об'єктивну істину», а інколи навіть перетворюються на активних учасників конфлікту.

Загальновідомою є наявність «важких питань» в українсько-польській історії ХХ століття, а відтак і регулярні суперечки між нашими державами «на історичному ґрунті». Історики обох країн, принаймні деякі, докладали зусиль, аби дати спільні відповіді на згадані «важкі питання». Зокрема, багато років діяв міжнародний науковий семінар «Україна — Польща: важкі питання», зосереджений на тематиці українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни. Наслідком стало видання двома мовами 10 томів досліджень (Україна — Польща: важкі питання, 1998–2006), але спільної «важкої відповіді» так і не сформовано. У кожній зі сторін відповіді залишилися окремі. Сучасну ситуацію в осередках істориків двох країн Ю. Шаповал охарактеризував, як

«... поступове зменшення польської емпатії до української версії нарративу подій на Волині... і поступове зменшення української емпатії до польського нарративу подій на Волині» (Шаповал, 2019, с. 11).

Вочевидь, почасти причиною такого становища стало те, що деякі історики в обох країнах підпорядковували свою працю не стільки засадам об'єктивності, скільки інтересам, що їх вони, мабуть, уважали національними. Але ж чимало інших істориків декларували й старалися втілювати засади наукової неупередженості, описувати контроверсійні події з різних боків, не піддаючись впливу негативних стереотипів та національних міфів. Однак сумний висновок Ю. Шаповала стосується й таких істориків.

Спробуємо пролити трохи світла на культурні причини таких наслідків українсько-польського діалогу істориків, а для цього — проаналізувати історичні нарації кількох сучасних українських і польських науковців на прикладах тих фрагментів їхніх праць, де йдеться про суперечливі події «спільного минулого».

У ході аналізу, охопивши ним усі нарративні шари вибраних текстів, ми намагатимемося встановити: які засоби переконування застосовують автори; чи трактують вони також інформаційний шар нарації (факти, цитування джерел) із переконувальною, а не лише інформаційною метою; які позиції щодо описуваної історичної реальності та які сюжетні ключі обирають. Звернувшись до глибинного (світоглядного, ідеологічного) шару нарації, ми з'ясуємо зв'язки авторів з історичними нарративами та культурами пам'яті відповідних націй.

З огляду на характер завдання та його зв'язок з українсько-польськими стосунками, до аналізу обрано публікації, призначені для широкого читача не лише власної країни, а й сусідньої. Йдеться про «Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX століття» Ярослава Грицака (1996, польське видання⁵ — 2000); книжку Гжегожа Мотики «Від Волинської різанини до акції “Вісла”: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.» (Motyka, 2011; укр. видання — 2013), та написане польськими істориками спеціально для українського читача й видане Інститутом національної пам'яті Польщі видання «Польща — нарис історії» (Менджецький і Брацисевич, 2015).

Праці Г. Мотики та Я. Грицака навряд чи слушно відносити до мейнстрімового національного нарративу, відповідно польського та українського. Польський історичний нарратив у його стриманій, не «героїчно-мартирологічній» версії представляє хіба «Польща — нарис історії». Тож для збалансованості аналізу доповнимо коло «піддослідних» українською публікацією, ближчою до національного нарративу. Такою може служити «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» О. Палія (2017), політолога й історика за освітою. Вона витримала три видання, отже, може вважатися впливовим джерелом формування суспільних уявлень про історичне минуле України.

Порівняльний аналіз чотирьох нарацій проведимо на прикладах тих їхніх розділів, що стосуються міжвоєнного періоду історії Польщі й України, передусім Західної (таблиці 1–4). Усі автори далекі від ідеалізації цього періоду й критично оцінюють тодішню політику Польщі щодо українців. Але факти, термінологія, риторичні прийоми та сюжетні ключі в кожного автора — свої.

Відмінності починаються вже зі структури аналізованих книжок, зокрема, місця (розділу), де в них розміщені описи становища українців у міжвоєнній Польщі (або ж «Другій Речі Посполитій», як її називають польські автори) та їхніх узаємин із державою. У Я. Грицака — це розділ «Західна Україна в міжвоєнний період: під колесами історії». Уже з назв книжки та розділу можна зробити висновок, що глибинним мета-нарративом тут виступає теорія закономірного історичного процесу формування модерних націй.

У книжці Г. Мотики, присвяченій періодові Другої світової війни та «Волинській різанині», про становище українців перед війною оповідає вступний розділ «Гордіив вузол: українська проблема в II Речі Посполитій». У нарисі польської історії В. Менджецького і Є. Брацисевича, написаній першій главі про «II Річ Посполиту» є параграф 5 «Суспільство», де йдеться про національні меншини, зокрема й українців.

У книжці О. Палія є розділ, присвячений створенню ЗУНР і українсько-польській війні 1918–1919 років, але окремого розділу, присвяченого Західній Україні в міжвоєнний період, немає. Відповідні події висвітлено в розділі «Український національно-визвольний рух у 1920–1950-х роках. Організація Українських націоналістів і Українська

Повстанська Армія». У порівнянні з книжкою Грицака, ціле й частина помінялися місцями: історію міжвоєнної Галичини Палій описує як частину історії національно-визвольного руху.

Сюжетний ключ, обраний Я. Грицаком для згаданого розділу, можна визначити як *антиколоніальна драма*. Книжка Г. Мотики вже за самою темою належить до *трагедійного жанру* (хоча жодну зі сторін не зображено невинною жертвою), але почасти це також стримана сатира на недоліки державотворення «Другої Речі Посполитої». Інакший сюжетний ключ обрали автори книжки «Польща — нарис історії»: це осучаснений *епос національного державотворення*, із яскравими ілюстраціями, але й зі спокійним науковим коментарем. Насамкінець, сюжетний ключ О. Палія можна визначити як *політико-публіцистичний епос* боротьби за незалежність.

Далі ми спробуємо підкріпити ці твердження текстуальним матеріалом.

Таблиця 1. Фрагменти історичних нарацій про Західну Україну міжвоєнного періоду: загальні оцінки польської політики щодо українців.

Видання	Фрагмент нарації
Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації» (1996)	«Польська й румунська політика щодо українців загалом не відрізнялась і зводилася до одного слова — асиміляція. Подібність політики впливала зі схожості цих держав. Польський і румунський <i>режими</i> зосередилися на <i>насильному викориненні</i> культурних, мовних і релігійних особливостей своїх нац. меншин» (с. 189).
Г. Мотика «Від Волинської різанини до акції “Вісла”» (2011)	«Підсумовуючи події міжвоєнного періоду, варто визнати, що <i>він для українців не був вдалим</i> . У порівнянні з роками панування Габсбургів, соціально-культурні <i>умови життя українців</i> значно погіршилися, а українській інтелігенції був практично закритий шлях до кар’єри. Повсюдним було переконання, що тільки здобуття власної держави може запобігти <i>денаціоналізації українців</i> » (с. 21).

В. Менджецький, С. Брацисевич (ред.) «Польща — нарис історії» (2015)	« <i>Поляки... зайняли найгіршу з можливих позицію</i> щодо громадян іншої, ніж польська, національності. Вони загалом вирішили, що всі інші <i>становлять радше загрозу</i> для II Речі Посполитої. Результатом такої позиції стало те, що ... всі форми політичної, суспільної, культурної, господарської діяльності нац. меншин розцінювалися в категоріях <i>потенційної загрози державі</i> » (с. 249).
О. Палій «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» (2017)	« <i>Польська окупаційна влада</i> провадила на цих землях <i>антиукраїнську політику</i> , включно з <i>репресіями та стратами</i> . Попри те, що Польща зобов’язалася перед країнами Антанги <i>надати автономію українцям Галичини...</i> Але польська влада не вдавалася до масового терору укр. населення чи, тим більше, до геноцидних дій» (с. 530).

Перша група цитат (табл. 1) — загальні оцінки міжвоєнного періоду. Тут Я. Грицак і Г. Мотика згадують асиміляцію, дискримінацію, денаціоналізацію та полонізацію, але оцінювальні вирази вони добирають різні. Уживані Грицаком словосполучення «польський режим», «насильне викоринення», «жертви полонізації» (а в подальших фрагментах — «антиукраїнські погроми», «польське панування», наголос на аристократичному титулі «міністра-реформатора» С. Грабського) — усе це активує у свідомості українського читача міфологему «польсько-шляхетського гноблення України», незалежно від наміру автора.

Натомість Г. Мотика, констатувавши погіршення умов життя українців і загрозу їхньої денаціоналізації, усе ж для загальної оцінки того періоду вживає евфемізм «не був вдалим». Подальші його описи утисків українців, як правило, супроводжує дистанційований виклад ніби-раціональних аргументів, чому польська влада вдалася до утисків.

В. Менджецький у розділі про «II Річ Посполиту» теж критично оцінив політику держави щодо нацменшин, до яких названо приналежними й українців, але слів на кшталт «денаціоналіза-

ція» не вжив, зосередившись на пояснення ніби-об'єктивних причин, котрі спонукали владу до такої політики. На відміну від Мотики, він не прагне показати наслідки польської політики з погляду українців.

У О. Палія діям польської влади щодо українців дається передусім політико-правова оцінка, її ключовим моментом є заперечення легітимності цієї влади на Західній Україні. Його термінологія («окупаційна влада», «антиукраїнська політика») є радикальнішою версією термінології Грицака, але додається, заради балансу, порівняння з тогочасною радянською політикою щодо українців — і воно виходить на користь Польщі.

У наступній групі цитат (табл. 2) Грицак говорить про *жертв полонізації* українських шкіл, натомість Г. Мотика стримано визначає мету освітніх реформ 1924 р. стосовно меншин як «*обмеження українського шкільництва*». Фактичні ілюстрації у них також різні — і за часовим періодом, і за типами шкіл. Тому у Грицака виходить, що кількість українських шкіл «під Польщею» зменшилася в 25 разів, а у Мотики — що лише в 5,6 разів.

Таблиця 2. Фрагменти історичних нарацій щодо освітньої політики

Видання	Фрагмент нарації
Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації» (1996)	«Головними жертвами полонізації й румунізації стали заклади освіти та церкви. У 1924 році в Польщі міністр освіти граф С. Грабський домігся прийняття закону, який перетворив більшість шкіл нац. меншин на двомовні (утраквістичні) з переважанням польської. За 20 років польського панування кількість українських шкіл зменшилася з 3662 до 144» (с. 190).
Г. Мотика «Від Волинської ризанини до акції “Вісла”» (2011)	«Меті полонізації були покликані служити впроваджені в 1924 році міністром С. Грабським утраквістичні школи. Передбачалося, що вони будуть двомовні, проте насправді виявилися інструментом обмеження українського шкільництва. Якщо в 1924/25 навч. році було 2558 українських початкових шкіл, то в 1937/38 навч. році їх лишилося тільки 461» (с. 11).

В. Менджецький, Є. Брацисевич (ред.) «Польща — нарис історії» (2015)	«Протягом 20 років кількість дітей, що відвідували школи, зростала з близько 50% до понад 90%. Це був значний успіх... Окремою проблемою було мовне питання — державна школа була спрямована на навчання польською мовою, що викликало обґрунтований докір про ігнорування права нац. меншин на навчання рідною мовою» (с. 239).
О. Палій «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» (2017)	«У 1924 р. уряд Польщі обмежив вживання української мови в адміністративних органах, суді, освіті на підвладних Польщі західноукраїнських землях» (с. 530).

Отже, факти в обох авторів стають не лише інформацією, а й засобом переконування читача. Мотика, даючи критичну оцінку польської політики щодо українців, виявляє обережність, аби не підважувати у свідомості читача міф про успішне польське державотворення міжвоєнного часу.

У Менджецького читаємо розповідь про успіхи польської шкільної реформи. Про те, що стало об'єктом гострої критики попередніх авторів, він пише ніби мимохідь, уживаючи беземоційні вирази «мовна проблема», «обґрунтований докір», а найсильніша його оцінка — «ігнорування прав меншин». Така переконувальна риторика дивує хоча б тому, що «Нарис історії» розрахований на українського читача.

У книжці О. Палія детальних згадок про полонізацію шкіл нема. Є лише побіжна згадка про обмеження вживання української мови в освіті. Вочевидь, події культурного життя для нього не є пріоритетними.

Наступна група цитат (табл. 3) — про репресії проти православної церкви — засвідчує ті самі переконувальні риторичні авторів.

Таблиця 3. Фрагменти нарацій щодо переслідувань православної церкви

Видання	Фрагмент нарації
Я. Грицак «Нарис історії України: Формування	«У Польщі найбільших репресій зазнала православна церква на північно-західних [укр.] землях. Наприкінці 1930-х рр. тут провели

модерної української нації» (1996)	<i>насильну ревіндикацію (примусове навернення до католицизму), під час якої знищено мало не 200 православних церков, ще 150 передано католикам. У результаті з діючих у 1914 році 389 православних церков у 1939 лишилося 51» (с. 191).</i>
Г. Мотика «Від Волинської різанини до акції “Вісла”» (2011)	«Після смерті Пілсудського владні еліти, керуючись інтересами національної безпеки, почали прихильніше дивитися на проєкт національної асиміляції. У 1938 почалося втілення програми «зміцнення польської присутності», у межах якої на Люблінщині знищено 138 ‘непотрібних’ православних храмів і каплиць. Це коїлося на очах у православних, силою придушуючи випадки опору» (с. 20).
В. Менджецький, Є. Брацисевич (ред.) «Польща — нарис історії» (2015)	«Таке ставлення [до меншин] сприяло націоналістичним чи навіть шовіністичним ініціативам, виявом чого в 30-ті рр. стала акція нищення православних святинь на Холмщині й антисемітські виступи частини студентів у польських академічних осередках» [університетах] (с. 249).
О. Палій «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» (2017)	<i>Згадок про переслідування православ’я нема. Про Волинь сказано: «Польський уряд мав намір заселити порівняно рідкозаселену Волинь польськими колоністами... й назавжди ліквідувати можливість повернення цієї споконвічно української території до України» (с. 531-532).</i>

У Грицака читаємо про репресії, примусове покатоличення, нищення церков, а наведені ним цифри засвідчують скорочення кількості православних церков увосьмеро. Про переслідування православ’я говорить і Мотика, навіть змальовує емоційну картину руйнування церков на очах у вірян, однак не забуває згадати про аргументи руйнівників («інтереси національної безпеки», «непотрібні» церкви тощо). А подана ним кількість знищених церков лише в Люблінському воєводстві, де українці, на відміну від Волині, склали явну меншість, не дозволяє уявити реального масштабу антиправославних репресій.

Згодною причиною браку згадки про пере-

слідування православних на Холмщині й Волині в Палія є та, що утиски «руського» православ’я він, мабуть, не вважає шкідливими для української справи.

Цікавий риторичний прийом застосовує В. Менджецький, віддаючи авторство антиправославної політики безособовим «шовіністичним ініціативам», якими влада Польщі тільки «сприяла».

Підхід істориків до ілюстрування нарації фактами трохи міняється у фрагментах про «пацифікацію» 1930 р. (табл. 4).

Таблиця 4. Фрагменти нарації щодо «пацифікації» Галичини в 1930 р.

Видання	Фрагмент нарації
Я. Грицак «Нарис історії України: Формування модерної української нації» (1996)	«Найкривішим порушенням прав нацменшин відзначалася пацифікація укр. населення у Польщі. Ця акція набрала характеру спонсорованих державою антиукраїнських погромів. У відповідь на революційні дії українських естремістських груп польський уряд відправив військові загоны й поліцію в Галичину, для розправи з місцевими жителями. Розправа включала побиття, арешти, руйнацію кооперативів і “Просвіт”, закриття шкіл. Найвідразливішою стороною “пацифікації” було застосування колективної відповідальності всієї укр. спільноти за дії окремих її представників» (с. 191).
Г. Мотика «Від Волинської різанини до акції “Вісла”» (2011)	«У середині 1930 р. ОУН виразно заявила про своє існування, влаштувавши другу саботажну акцію... Загалом учинено 199 диверсійних актів. Переважно то були підпали збіжжя та сільгосп. будівель, іноді перерізали телефонні дроти. ...саботажна акція змусила Пілсудського наказати силою відновити лад, але так, щоб уникнути кровопролиття. ...Не виключено, що від побоїв померло кілька чи навіть до 30 осіб. Вістря пацифікації поціляло передусім у невинних» (с.18).
В. Менджецький, Є. Брацисевич (ред.) «Польща —	«1930 року мала місце хвиля терористичних актів ОУН, скерованих проти державних інституцій і приватного майна

нарис історії» (2015)	поляків у Східній Галичині, а <i>внаслідок цього — військова пацифікація українських сіл у цьому регіоні</i> » (с. 250 — 251).
О. Палій «Історія України: від княжої доби до Революції Гідності» (2017)	«У відповідь на <i>зміцнення укр. національно-визвольного руху</i> польська влада почала у 1930 так звану «пацифікацію». Під приводом численних фактів підпалу польських маєтків та держ. установ на західноукраїнських землях, польський уряд надіслав в укр. села підрозділи поліції та кавалерії. Застосовуючи принцип колективної відповідальності, озброєні загони <i>руйнували осередки українських громад і читальні, фізично карали тих, хто протестував. Було засуджено близько 700 українців, заборонені українські гімназії</i> » (с. 531).

Тут Грицак пише про «найкричущіше порушення прав меншин» та про «антиукраїнські погроми», а також перелічує форми «розправи» — побиття, арешти, закриття шкіл тощо.

Показовим проявом глибинного, світоглядного шару його нарації є вживання в одному реченні щодо того самого дієвця (ОУН) двох словосполучень («революційні дії», «екстремістські групи»), котрі не лише представляють дві різні субстанції — «революція» та «екстремізм», але й мають різнополюсні конотації. Мабуть, це варто вважати ознакою амбівалентного ставлення автора до названого історичного дієвця. Однак його ставлення до самої «пацифікації» — однозначно осудливе.

Натомість Мотика спершу наводить аргументи польської влади, яку оунівські саботажники «змусили відновити лад», а вже потім устами свідків «пацифікації» (лише польських) подає яскраві деталі: заарештовано понад 30 колишніх українських депутатів Сейму, закрито «Пласт» і три українські гімназії, під час обшуків українських кооперативів польські поліцаї поливали гасом борошно, аби дошкулити українцям; насамкінець, автор несміливо заперечує офіційні заяви про уникнення кровопролиття:

«...не виключено, що від побоїв померло кілька, а за іншими даними, навіть понад тридцять осіб» (Мотика, 2013, с. 18).

Ще далі в застосуванні «держбезпекової» риторики переконання пішов В. Менджецький: саботажну акцію ОУН (підпали збіжжя та перерізання дротів) він називає «хвилею терористичних актів», а її об'єкти — «державними інституціями». Деталей пацифікації він не подає. Водночас, згідно з книжкою Мотики, першим терористичним актом ОУН стало вбивство поміркованого посла до Сейму Т. Голувка, учинене в серпні 1931 р., тобто через рік після пацифікації та, вочевидь, як радикальна реакція на неї. Отак слововживання переростає з риторичного прийому в маніпулювання фактами.

У Палія опис пацифікації 1930 року бідніший на деталі, ніж у Грицака та Мотики, зате «потужніший» термінологічно: те, що інші автори називали саботажною акцією чи тероризмом, Палій визначає як «зміцнення українського національно-визвольного руху». У такому ж ключі Палій далі висвітлює події на Волині в 1943–1944 рр.: їхній опис «обрамлений», згідно з назвою розділу, у ширший опис протистояння УПА та її численних ворогів.

Риторичним прийомом у кожного з авторів є й терміни, обрані для опису каузального зв'язку між діями ОУН та пацифікацією. У Грицака остання стала *відповіддю* на згадані дії, у Мотики вони «*змусили Пилсудського*» до дій; у Менджецького пацифікація сталася *внаслідок* «актів тероризму»; насамкінець, за Палієм, «факти підпалу» були для польської влади *приводом* для репресій.

Показовою для аналізованих текстів є їхня географічна термінологія. Зокрема, Палій послідовно вживає термін «Західна Україна», часом додаючи «під польською окупацією». Якщо згадується Галичина, то без додатку «Східна». Польські ж автори часто згадують «українців», але слово «Україна» жодного разу не вживають. Те, що для Палія є Західною Україною, для Менджецького залишається «південно-західними воєводствами II Речі Посполитої», навіть коли йдеться про середину 1940-х років.

Зайве нагадувати, що практично всі згадані ніби-географічні назви виступають тут *нарративними субстанціями* навіть не історичного, а радше політичного походження, що формувалися наприкінці XIX — початку XX ст. й слугували «об'єктивними» аргументами в суперечках політичних та інтелектуальних еліт двох молодих модерних націй про приналежність тих чи інших територій.

Попри дискурсивні й фактографічні відміннос-

ті та «нацбезпекову» аргументацію польських авторів, усі цитовані описи політики міжвоєнної Польщі щодо українців Галичини й Волині дозволяють читачеві, принаймні українському, зробити висновок, що тодішні польсько-українські стосунки нагадували опір населення окупованої країни окупаційній владі, котра тим різнилася від «класичних» колонізаторів, що виокремлювала серед місцевого населення упривілейовану меншість своїх одноплемінників. Однак ані Мотика, ні Менджецький такого висновку не роблять, адже він би явно суперечив «звичайній схемі польської історії».

Утім, в останніх рядках вступного розділу своєї книжки Мотика сміливо, але тактовно натякає на те, що антиукраїнська політика польської влади та «національна пихатість» і нетерпимість місцевих поляків бодай почасти обумовили «масштаб майбутньої трагедії» на Волині (Мотика, 2013, с. 22).

Спроби поглянути на події очима іншої сторони є й у Грицака:

«Зради справедливості варто наголосити, що польський уряд мав підстави сумніватись у лояльності українців. Після польсько-української війни 1918–1919 рр. важко було очікувати, що українці відмовляться від намірів боротися за самостійну державу. Усвідомлення гіркоти поразки підживлювало почуття ненависті до ворогів. Численними прикладами українці демонстрували, що вони є вибухонебезпечним матеріалом...» (Грицак, 1996, с. 191).

Однак таке перепозиціонування залишається епізодами в нараціях аналізованих авторів. Тож на питання, де позиціонують себе автори стосовно описуваної історичної реальності, де вони «встановили свої телекамери», відповідь буде приблизно така: Я. Грицак показує міжвоєнну реальність переважно очима дискримінованих західних українців, хоча зрідка згадує й про польське бачення; В. Менджецький — очима тодішніх «розбудовників» польської державності; Г. Мотика старается дивитися на життя в «санаційній» Польщі очима як поляків, так і українців. Нарешті, про позицію Палія-наратора можна сказати: він бачить міжвоєнну Західну Україну очима тих українців, які не визнали легітимності польської влади, однак до СРСР ставилися ще критичніше — тобто очима націоналістичного підпілля.

Переконувальні засоби, що їх застосовують історики, охоплюють фактично всі шари нарації: це не лише слововживання й риторичні структури, але й інформаційні елементи — добір фактів та цитованих свідчень на підтвердження своїх послань, явних і латентних.

Перейдімо тепер до порівняння того, як наші автори висвітлюють найбільш контроверсійну проблему «спільної історії» — події на Волині в 1943–1944 роках. Тут, однак, вони опиняються у нерівних умовах, бо книжка Г. Мотики переважно присвячена саме цій проблемі, а в інших аналізованих авторів вона є лише епізодом ширшої нарації.

Висвітлення «Волинської різанини» в працях Мотики сформувалося як поміркована, суто наукова противага значно популярнішому в Польщі наративу «геноциду поляків на Волині», що його багато років творять і просувають так звані «кресові історики»⁶, зокрема — подружжя Семашко (Siemaszko & Siemaszko, 2000). На відміну від останніх, Мотика визначає «антипольську акцію УПА» на Волині як «етнічну чистку з ознаками геноциду», оцінює кількість її польських жертв між 70 та 100 тис. осіб (у «кресових істориків» оцінки жертв перевищують 130 тис., часом — удвічі); не замовчує й не вихваляє аналогічних, але менших за масштабами каральних акцій польських збройних формувань проти українських сіл, оцінюючи кількість їхніх жертв у 12–14 тисяч (а не 5 тис., як «кресові історики»). Водночас ознак геноциду в знищенні поляками українських сіл він не бачить, бо ці акції буцімто відбувалися без команди згори, без єдиного плану й мети позбутися українського населення південно-східної Польщі. Такий план, за Мотикою, розробила й здійснила вже комуністична влада «народної» Польщі після війни, але шляхом депортацій (акція «Вісла»), а не етнічної чистки.

Відповідний фрагмент книжки Грицака (1996) є формально найраннішим із усіх аналізованих текстів, хоча Мотика та інші польські історики на той час уже чимало попрацювали над «Волинською темою». Отже, текст Грицака є свого роду підсумовуванням тодішнього польського та українського (значно меншого) наукового доробку з погляду сучасного європейського науковця:

«Українське і польське націоналістичне підпілля вдалося до вирішення питання про приналежність західноукраїнських земель спо-

собом “крові й заліза”. Армія Крайова твердо стояла на тому, щоб повернути “Креси” до попереднього стану, тимчасом як УПА визнавала виключно український характер цих територій. Така непримирима позиція обох супротивників спричинилася до хвилі антипольських і антиукраїнських каральних акцій. Лишається спірним питання, хто розпочав ці акції» (Грицак, 1996, с. 253–254).

Далі Грицак з демонстративною збалансованістю розглядає не лише самі Волинські події, а й їхнє сучасне висвітлення істориками двох країн:

«Польські історики розрізняють окремі факти вбивства українського населення у 1942, спровоковані німцями, та масову різню на Волині, що виконувалася, правдоподібно, з наказу УПА. [...] У Польщі зроблено спроби задокументувати всі випадки антипольського терору, але сам факт, що їхніми ініціаторами були так звані кресові товариства та організації колишніх вояків АК, сильно підважує достовірність зібраних фактів. З українського боку ніхто донедавна не займався збиранням такого матеріалу» (Ibidem).

Стосовно оцінок кількості жертв конфлікту з обох боків Грицак наводить уже згадані оцінки «кресових істориків», назвавши їх «неправдоподібно завищеними», потім — оцінки «професійних польських істориків» (мабуть, ідеться про І. Мотику), а насамкінець додає:

«Очевидно, що українські історики не готові зараз представити свої узагальнені дані» (Ibidem, с. 254).

Помітно, що Грицак докладно зусиль, аби зберегти збалансовану позицію стосовно обох сторін (як щодо конфлікту часів війни, так і щодо сучасних дискусій істориків двох країн), але вже сама настанова рівного ставлення до обох сторін багатьма в сучасній Польщі сприймається як намагання виправдати «націоналістичних убивць з УПА».

Опис Волинських подій у В. Менджецького займає менше сторінки, зате майже стільки ж займає фотографія польської родини, убитої «відділами УПА на Волині» (Менджецький і Брацисе-

вич, 2015, с. 281). За своєю риторикою, змістовними наголосами й оцінками його опис корелює як із поміркованою нарацією Мотики, так і з тодішньою політикою пам’яті Польщі:

«Польсько-український конфлікт *наростає від перших місяців війни*, коли на терені Генеральної губернії створили умови, що *сприяли українцям* Холмщини й Підляшшя, а багато українців під советською окупацією *ідентифікувалися з репресіями щодо польського суспільства*. Після червня 1941 р. німецька окупаційна влада надалі підживлювала конфлікт між поляками й українцями. Щодо *українців, які жили на теренах довоєнної Польщі*, провадили лагіднішу політику. Українські політики, які в липні 1941 *створили уряд у Львові*, були інтерновані, у вересні арештували також деяких членів ОУН, але *не переслідувати інтелігенцію й духовенство*» (Ibidem, р. 281).

Термінологічною цікавинкою цього фрагменту є словосполучення «українці, які жили на теренах довоєнної Польщі» — тут немовби йдеться про якихось іммігрантів з іншої країни. Також цікавою з фактичного боку є логіко-географічна маніпуляція: пояснення подій на Волині (що ніколи не входила до Генеральної губернії) виводиться з нібито упривілейованого статусу українців у згаданій «губернії». З аргументів Менджецького (а також з умовчань — наприклад, про боротьбу окупаційної влади «Райхскомісаріату Україна» з українським націоналістичним підпіллям у 1942–1943 рр.) можна зробити висновок, що «за перших Сівітів» у Західній Україні не репресували українців, а лише поляків; що серед львівських чи волинських поляків не було ні колаборантів, ні советофілів та що за нацистської влади українці були мало не улюбленцями окупантів. У сучасного українського читача, знайомого з історією власної країни, зокрема ставленням нацистів до населення «Райхскомісаріату Україна» (до якого належала й Волинь), така версія подій викличе в кращому випадку ширий подив її односторонності.

Далі Менджецький подає опис «Волинської різанини» — значно детальніший, ніж у Грицака чи Палія:

«Навесні 1943 року УПА розпочала дії, що

мали на меті усунення польського населення з Волині та інших південно-східних воєводств РП... що призвело до винищення поляків з понад 4 тис. місцевостей на цьому терені. Протягом майже півтора року *вбито, часом з великою жорстокістю, понад 100 тис. жінок, дітей і чоловіків. ...Масові злочини, що мали ознаки геноциду, привели до цілковитого знищення багатьох людських спільнот...*

Відбувалися *також відплатні акції*, унаслідок яких загинуло бл. 10–12 тис. українців. Трагічними символами цього розділу II Св. війни залишаються Янова Долина (де вбито бл. 600 поляків), Острівки й Воля Островецька (1100 жертв), Гута Пеняцька (де від рук СС і УПА вбито бл. 1000 поляків), а *також серед інших Павлокома* — місце вбивства, здійсненого АК проти українців (де, *за різними оцінками, загинуло від 150 до 300 осіб*)» (Ibidem).

Отже, кількість польських жертв у Менджецького більша, ніж у Мотики, а українських — менша. Але це ще не всі відмінності, як ми далі побачимо.

О. Палій описує Волинські події стисло, у тому ж епічно-публіцистичному сюжетному ключі, що й уся його книжка. Спільного з описом Менджецького тут мало; хіба що констатація факту польсько-українського конфлікту з великими цивільними жертвами та його провокування німцями. Опис обрاملений, згідно з назвою розділу, у ширшу картину нелегкого протистояння УПА та її ворогів:

«Боротьба УПА велася *одразу на кілька фронтів* у тяжких умовах іноземної окупації. На додачу до сутичок із фашистами й радянськими партизанами, у 1944 році (*чому не 1943?* — О. Гр.) сягнув кульмінації кривавий конфлікт українців з польськими *повстанцями та колоністами* на Волині. Перед війною польський уряд заохочував *польську колонізацію* краю, наділяв поляків землею на шкоду інтересам українців. Під час війни *польські шовіністичні сили* сподівалися, незалежно від її результату, зберегти Волинь за Польщею. ...У 1944 році українсько-польський конфлікт на Волині переріс у *криваві міжетнічні сутички*. У сутички польських та українських повстанців було втягнуто цивільне населення сіл, у яких базували-

ся повстанські загони, що *призвело до десятків тисяч жертв з обох сторін*. СРСР і Німеччина через своїх агентів розпалювали національні суперечності та заохочували *взаємну різанину українців і поляків*»⁷ (Палій, 2017, с. 536–537).

Цей опис використовує аргументацію «багаторічного польсько-українського протистояння», напрацьовану в численних працях українських істориків про «Волинь–1943» (про які — далі), однак у Палія він спрощений і радикальніший в оцінках. Зокрема, у нього є ще один міфологізований учасник конфлікту — «польські колоністи» (вони ж — «колонізатори краю»⁸); етнічні чистки стають «між-етнічними сутичками»; польське збройне підпілля, котре принаймні формально вважало себе армією й керувалося екзильним урядом, стає «повстанцями», як і УПА; згаданий уряд стає «шовіністичними силами», додаються зовнішні інспіратори українсько-польських «кривавих сутичок», а кількість їхніх жертв оцінюється не просто приблизно, а й сумарно — «з обох сторін». Політологічна беземоційність дискурсу Палія, його стриманість у подробицях не заважають радикальності оцінок. Якщо спробувати знайти в цьому описі відповідь на питання, хто ж винен у «*взаємній різанині українців і поляків*», то побачимо: прямої відповіді Палій не дає, але натякає: винні «шовіністичні сили» та їхні зовнішні тоталітарні підбурювачі.

Отже, відмінності між нараціями Менджецького та Палія починаються вже з подання фактів — наприклад, часу початку польсько-українського збройного конфлікту. У Палія він коріниться в довоєнному польському «колоніалізмі», а в Менджецького починається разом із війною, більше того, його породжує (принаймні неявно) буцімто упривілейоване становище українців як за радянської, так і за нацистської окупації, особливо у створеній з уламків «Другої РП» Генеральній губернії, куди Волинь не входила. Навіть згадуючи проголошення у липні 1941 року лідерами ОУН відновлення незалежності України, Менджецький уникає слів «Україна» та «незалежність», назвавши цю подію «створенням уряду у Львові». Про відмінні підходи до оцінки кількості жертв конфлікту вже тут говорилося.

Хоча першим фразам фрагменту про Волинь у Менджецького притаманна об'єктивістична стриманість, але вона змінюється риторичним експре-

сіонізмом, коли йдеться про «Волинську різанину». Самого слова «різанина», на відміну від інших авторів, він не вживає, воліючи неявно цитувати Ухвалу Сейму від 20.06.2013 («масові злочини, *що мали ознаки геноциду*»), але додає емоційно-наражені мовні засоби переконання: «вбивство з великою жорстокістю жінок, дітей і чоловіків», «цілковите знищення багатьох людських спільнот», а також перелік «трагічних символів» — назв знищених польських сіл із поданням кількості жертв.

Під кінець цього опису «великої жорстокості» авторський тон знову стає стриманим і навіть ухильним — тоді, коли доходить до знищення українських сіл поляками («Відбувалися також відплатні акції», «а також серед інших Павлокома»). Подані Менджецьким загальні цифри жертв, як уже згадано, відхиляються від оцінок Мотики (вони більші — щодо поляків, менші — щодо українців). Отже, їх теж можна вважати риторичним засобом. Такими є й певні деталі. Зокрема, українське село Павлокома на Холмщині стало єдиним у переліку, щодо якого згадано «різні оцінки» кількості жертв, та серед них нема найпоширенішої, зафіксованої на павлокомському меморіалі: не 150 чи 300, як у Менджецького, а 365 українців, убитих АК.

Протилежна ситуація — з Гутою Пеняцькою (котра стала жертвою не нападу УПА, а каральної акції підрозділу дивізії СС «Галичина»). Дослідник цієї трагедії І. Мотика говорить про «кількасот» жертв; у висновку польського слідства кількість жертв у Гуті Пеняцькій оцінена у 850 (Що сталося у Гуті, 2017). Ці факти нині загальновідомі, їх легко знайти в Інтернеті. Однак у нарисі, написаному не «кресовими стражниками пам'яті» для однодумців, а шанованим польським істориком для українського читача з метою порозуміння, автор не втримався від спокуси округлити кількість українських жертв у бік зменшення, а польських — у бік збільшення.

Перш ніж підсумувати порівняльний аналіз чотирьох історичних нарацій, зауважу, що на сьогоднішні висновки Грицака про неготовність українських істориків представити власну обґрунтовану версію та власні оцінки подій 1943–1944 років на Волині, уже застарів. Можна назвати принаймні дві монографії, де побудовано цілісні нарації про ті події — І. Льюшина (2011), у загальних рисах доволі близьку до версії І. Мотики, та В. В'ятровича (2010), де Волинські події вписані в його концепцію «другої польсько-української війни».

Волинській темі вже присвячено десятки українських наукових публікацій і сотні публікацій ЗМІ. Можна сказати, що сформувався цілий піджанр історичної літератури про «важкі питання» українсько-польського минулого, якому пасувала б назва «полемічної». Це тексти, де критикуються чи спростовуються польські репрезентації «Волинської різанини», або окремі їх елементи. Вибудувалася, за Топольським, *цілісна нарративна лінія* української аргументації проти версії «Волинського геноциду», що віднедавна є в Польщі фактично офіційною. Ця лінія представлена вже згаданою книжкою В. В'ятровича (2010), статтями С. Макаруча (Makarczuk, 1999), Б. Галайка (2018), О. Каліщук (2019), А. Боляновського (2019), Ю. Крамаря (2019), В. Трохимовича (2019) та багатьма іншими. У них уже нема примітивного заперечення знищення десятків тисяч поляків на Волині чи участі деяких загонів УПА в таких акціях. Аргументація стала гнучкішою, враховує доробок польських авторів та його вразливі місця. Українську *полемічну нарацію Волині-43* можна спростити до кількох пунктів:

- офіційна польська версія подій на Волині походить від політично заангажованих «кресових» нарративів, сповнених антиукраїнських упереджень;

- ця версія штучно обмежена 1939–1945 роками, а територіально — Волинню й частиною Галичини, щоб легше було замовчувати антиукраїнську репресивну політику довоєнної польської влади, котра робила місцевих поляків панівною меншістю;

- польські автори замовчують або виправдовують (героїзують) «відплатні акції» АК проти українців, що також були кривавими етнічними чистками;

- вони стверджують, що лідери ОУН і УПА запланували й втілили задум знищення поляків на «Кресах», хоча документів на доказ існування такого плану чи наказу не виявлено;

- вони свідомо перебільшують кількість польських жертв, а кількість українських жертв АК — применшують;

- польський нарратив збудований переважно на спогадах свідків-поляків, записаних через багато років після подій, а українські дослідники враховують усю сукупність джерел українських, німецьких, радянських і польських.

Як показав наш аналіз, деякі з цих закидів

слухні не лише щодо «кресових» істориків, але почасти також щодо шанованих науковців, які не раз демонстрували готовність до діалогу з українцями.

Водночас деякі послання українських «полемістів» нагадують аргументи провладних російських істориків проти так званої «геноцидної концепції Голодомору». Ті теж говорили про необхідність розглядати «голод на Україні» в контексті «прискореної модернізації СРСР», про перебільшення «істориками-націоналістами» кількості жертв голоду, брак документальних доказів організованості Голодомору з Москви. Та й головні послання обох полемік подібні: що нема до-

статніх підстав уважати ці злочини геноцидом.

Утім, така подібність, ясна річ, не означає наукової неспроможності аргументації. Але, як покаже наш порівняльний аналіз, навіть історичні праці, спрямовані на побудову мостів між польським та українським баченнями минулого, демонструють глибинну, не завжди артикульовану приналежність до дискурсивного мейнстріму національних культур пам'яті, до сформованого в його межах набору цінностей, наративних субстанцій, міфів та стереотипів, що значно утруднює позитивне сприйняття їхніх текстів аудиторією в сусідній країні. А відтак — і досягнення порозуміння.

Примітки:

¹ «Як воно було насправді» (нім.)

² Прикладом використання трагедійного ключа для Вайта був А. де Токвіль, комедійного — Л. Ранке, сатиричного — Я. Буркгард.

³ Топольський зазначає, що «істинність чи неістинність окремих тверджень — це не те саме, що істинність наративної цілості», та що «цього парадоксу неможливо розв'язати за допомогою класичної концепції істини» (Topolski, 2008, s. 10), він, однак, не проблематизує того, яка «істина» про описувані істориком події формується у свідомості читача.

⁴ Див. критику Джоном Кіном «ідеалу міжлюдського спілкування, спрямованого на досягнення консенсусу завдяки переконливій раціональній аргументації» (Кін, 2000, с. 174).

⁵ Прикметно, що видання польського перекладу книжки Я. Грицака (2000) містило передмову із заголовком «Українці про Україну — для поляків».

⁶ Тобто автори історичних праць, які належать до земляцтва вихідців із т. зв. «східних кресів Польщі».

⁷ *Курсив мій* — О. Гр.

⁸ Як відомо, більшість польських «осадників», поселених на Волині в 1920-1930-х роках, були депортовані до Сибіру в 1939–1940 рр.

Література:

- Боляновський, А. (2019). Поляки Західної України в першій пол. XX ст.: критичний аналіз офіційних статистичних даних. «Волинь-43»: міфи і реальність. Зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк. С. 250–275.
- В'ятрович, В. (2011). *Друга польсько-українська війна 1942–1947 рр.* Київ: Києво-Могилянська академія. 280 с.
- Галайко, Б. (2018). Польсько-український конфлікт у роки Другої світової війни: міфи і факти. *Українознавство*. № 3 (68), С. 201–204. DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.3\(68\).2018.145347](https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(68).2018.145347)
- Грицак, Я. (1996). Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. *Навчальний посібник*. Київ: Генеза. 360 с. DOI: <https://doi.org/10.7546/ds.2018.11.27>
- Заява Верховної Ради України (2016). «У зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо Волинської трагедії» від 8 серпня 2016. Відновлено з <https://rada.gov.ua/news/Novyny/134295.html>. DOI: <https://doi.org/10.33498/louu-2019-05-185>
- Льюшин, І. (2003). *Волинська трагедія 1943–1944 рр.* Київ: Інститут історії України НАН України. 313 с. DOI: <https://doi.org/10.7546/ds.2018.11.54>
- Каліщук, О. (2019). Правові аспекти оцінки українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни. «Волинь-43»: міфи і реальність. Зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк. С. 238–249.
- Кін, Дж. (2000). *Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення*. Пер. з англ. О. Гриценка. Київ: К.І.С. 192 с.

- Крамар, Ю. (2019). Обрахунок жертв українсько-польського конфлікту на Любомльщині в українських і польських джерелах. «Волинь-43»: міфи і реальність. Зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк. С. 276–292.
- Культурні практики й культурна політика (2012). *Актуальні питання соціокультурної модернізації в Україні: Аналітична доповідь*. Київ: ЦСД «Софія». 163 с.
- Менджецький, В., & Брацисевич, С. (ред.) (2015). *Польща — нарис історії*. Варшава: ІНП. 367 с.
- Мотика, Г. (2011). *Від Волинської різанини до акції «Вісла»*. Київ: Дух і літера. 360 с.
- Палій, О. (2017). *Історія України: від княжої доби до Революції Гідності*. 3-тє вид. Київ: К.І.С. 596 с.
- Портнов, А. (2013). Українські інтерпретації Волинської різанини. *Часопис «І»*. № 74 (Волинь–1943). Відновлено з http://www.ji.lviv.ua/n74texts/Portnov_Ukrainiski_interpretacii.htm
- Трохимович, В. (2019). Сучасні польсько-українські бої за історію. «Волинь-43»: міфи і реальність. Зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк. С. 14–26.
- Україна — Польща: важкі питання (1998–2006). *Матеріали українсько-польських наукових семінарів*. Тт. 1–10. Варшава, Луцьк.
- Шаповал, Ю. (2019). Волинь — 1943: як досліджувати і як пам'ятати. «Волинь-43»: міфи і реальність. Збірник наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк. С. 9–18.
- Що сталося у Гуті Пеняцькій (2017). Висновки польського слідства. *Історична правда*. Відновлено з <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/02/28/149574/>
- Ankersmit, F. R. (1983) *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. Boston — London: Springer, 266 p.
- Fiske, J. & Hartley, J. (1978). *Reading Television*. London: Methuen & Co. 223 p.
- Foucault, M. (1994). *The Order of Things. An Archeology of Human Science*. New York: Vintage Books. 422 p.
- Hall, S. (1980). Encoding. Decoding. S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, and P. Willis, eds. *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–1979*. London: Hutchinson, pp. 128–138. DOI:<https://doi.org/10.1075/z.184.211hal>
- Iggers, G. (2006). Użycia i nadużycia historii: o odpowiedzialności historyka w przeszłości i obecnie / E. Domańska (red.) *Pamięć, etyka i historia*. Anglo-Amerykańska teoria historiografii lat 90-ych. Poznań. S. 105–116.
- Makarczuk, S. (1999). Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1947. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. Warszawa. T. 5. S. 320–333.
- Motyka, G. (2011). *Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”*. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Kraków. 520 s. DOI: <https://doi.org/10.15290/sp.2015.23.13>
- Siemaszko, W. & Siemaszko, E. (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945*. Warszawa. T. 1–2. 1439 s.
- Topolski, J. (2008). *Jak się pisze i rozumie Historię. Tajemnice narracji historycznej*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 350 s.
- White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 464 p. DOI:<https://doi.org/10.1086/ahr/80.4.961-a>

References:

- Ankersmit, F. R. (1983). *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language*. Boston — London: Springer, 266 p.
- Bolianovskyi, A. (2019). Polaky Zakhidnoi Ukrainy v pershii pol. XX st.: krytychnyi analiz ofitsiinykh statystychnykh danykh [Poles of Western Ukraine in the 1st half of the 20th century: a critical analysis of the official statistics] ‘Volyn–43’: mify i realnist. Zb. nauk. prats. Lutsk: Vezha-Druk. pp. 250–275. (In Ukrainian)
- Fiske, J. & Hartley, J. (1978). *Reading Television*. London: Methuen & Co. 223 p.
- Foucault, M. (1994). *The Order of Things. An Archeology of Human Science*. New York: Vintage Books. 422 p.
- Halaiko, B. (2018). Polsko-ukrainskyi konflikt u roky Druhoi svitovoi viiny: mify i fakty [The Polish-Ukrainian conflict during the 2nd World War: myths and facts]. *Ukrainoznavstvo*. № 3 (68), pp. 201–204. (In Ukrainian). DOI: [https://doi.org/10.30840/2413-7065.3\(68\).2018.145347](https://doi.org/10.30840/2413-7065.3(68).2018.145347)
- Hall, S. (1980). Encoding. Decoding. S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis, eds. *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–1979*. London: Hutchinson, pp. 128–138. DOI: <https://doi.org/10.1075/z.184.211hal>
- Hrytsak, Ya. (1996). *Narys Istorii Ukrainy: Formuvannia modernoi ukrainskoi natsii XIX–XX st.* [An Outline of Ukrainian

- History: the shaping of modern Ukrainian nation, XIX–XX cent.*] Kyiv: Geneza. 360p. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.7546/ds.2018.11.27>
- Iggers, G. G. (2006). Użycia i nadużycia historii: o odpowiedzialności historyka w przeszłości i obecnie. E. Domańska (red.) *Pamięć, etyka i historia*. Anglo-Amerykańska teoria historiografii lat 90-ych. Poznań. S. 105–116.
- Iliushyn, I. (2003). *Volynska tragediia 1943–1944 rr.* [*The Volhynian Tragedy of 1943–1944*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 313p. (In Ukrainian). DOI:<https://doi.org/10.7546/ds.2018.11.54>
- Kalishchuk, O. (2019). Pravovi aspekty otsinky ukrainsko-polskoho protystoiannia v roky Druhoi svitovoi viiny. [Legal aspects of the appraisal of the Ukrainian-Polish conflict during the 2nd World War]. ‘*Volyn-43*’: *mify i realnist*. Zb. nauk. prats. Lutsk: Vezha-Druk. p. 238–249. (In Ukrainian)
- Kean, John. (2000). *Hromadianske suspilstvo: stari obrazy, nove bachennia* [*Civil Society: Old Images, New Visions*]. Ukr. translation by O. Grytsenko. Kyiv: KIS. 192 ps.
- Kramar, Yu. (2019). Obrakhunok zhertv ukrainsko-polskoho konfliktu na Liubomlshchyni v ukrainskykh i polskykh dzherelakh [Counting victims of the Ukrainian-Polish conflict in Luboml District according to Ukrainian and Polish sources]. ‘*Volyn-43*’: *mify i realnist*. Zb. nauk. prats. Lutsk: Vezha-Druk. p. 276–292. (In Ukrainian)
- Kulturni praktyky i kulturna polityka (2012). *Aktualni pytannia sotsiokulturnoi modernizatsii v Ukraini* [*Cultural Practices and Cultural Policies. Topical Issues of Socio-cultural Modernization in Ukraine*]. Kyiv: CSD Sophia. 163 p. (In Ukrainian)
- Makarczuk, S. (1999). Straty ludności na Wołyniu w latach 1941-1947. *Polska–Ukraina: trudne pytania*. Warszawa. T. 5. S. 320–333.
- Mędrzecki, W., & Bracisiewicz, J. (eds.) (2015). *Poland: an Outline of History*. Warsaw, Institute of National Remembrance. 367 p.
- Motyka, G. (2011). *Odrzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”*. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Kraków. 520 s. DOI: <https://doi.org/10.15290/sp.2015.23.13>
- Motyka, G. (2011). *Vid Volynskoi ryzanyyny do aktsii ‘Visla’* [*The Volhynian Massacre to Action Vistula*]. Kyiv: Dukh i litera. 360 p. (In Ukrainian)
- Palii, O. (2017). *Istoria Ukrainy: vid kniazhoi doby do Revoliutsii Hidnosti* [*History of Ukraine from the Princely Age to the Revolution of Dignity*]. Kyiv: KIS. 596 p. (In Ukrainian)
- Portnov, A. (2013). Ukrainski interpretatsii Volynskoi ryzanyyny. [Ukrainian interpretations of the Volhynian massacre]. *Yi Quarterly*, № 74. Retrieved from http://www.ji.lviv.ua/n74texts/Portnov_Ukrainski_interpretacii.htm (In Ukrainian)
- Shapoval, Yu. (2019). Volyn — 1943: yak doslidzhuvaty i yak pamiataty. [Volhynia 1943: how to study and how to remember]. ‘*Volyn-43*’: *mify i realnist*. Zbirnyk nauk. prats. Lutsk: Vezha-Druk. p. 9–18. (In Ukrainian)
- Shcho stalosia u Huti Pieniatskii. (2017). Vysnovky polskoho slidstva [What happened in Huta Pieniacka. The conclusions of the Polish investigation]. *Istorychna pravda*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/02/28/149574/> (In Ukrainian)
- Siemaszko, W. & Siemaszko, E. (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945*. Warszawa. T. 1–2. 1439 s.
- Topolski, J. (2008). Jak się pisze i rozumie Historię. Tajemnice narracji historycznej. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie. 350 s.
- Trokhymovych, V. (2019). Suchasni polsko-ukrainski boi za istoriiu. [Contemporary Polish-Ukrainian history battles]. ‘*Volyn-43*’: *mify i realnist*. Zb. nauk. prats. Lutsk: Vezha-Druk, p. 14–26. (In Ukrainian)
- Ukraina — Polishcha: vazhki pytannia (1998–2006). *Materialy ukrainsko-polskykh naukovykh seminariv* [Ukraine — Poland: Difficult Issues. *Papers of the Ukrainian-Polish academic seminars*]. Vols. 1–10. Warsaw, Lutsk. (In Ukrainian)
- Viatrovych, V. (2011). *Druha polsko-ukrainska viina 1942–1947* [*The 2nd Polish-Ukrainian war of 1942–1947*]. Kyiv: Kyevo-Mohylianska akademiia. 280 p. (In Ukrainian)
- White, H. (1973). *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press. 464 p. DOI:<https://doi.org/10.1086/ahr/80.4.961-a>
- Zaiava Verkhovnoi Rady Ukrainy (2016). «U zviazku z ukhvaleniam Senatom i Seimom Respubliky Polshcha postanov vid 7 lypnia 2016 roku ta 22 lypnia 2016 roku shchodo Volynskoi trahedii» vid 8 serpnia 2016 [Statement of the Supreme Rada of Ukraine: *On the Approval by the Sejm and the Senate of Poland of the Resolutions dated July 7 and July 22, 2016, on the Volhynian Tragedy*]. Retrieved from <https://rada.gov.ua/news/Novyny/134295.html> (In Ukrainian). DOI:<https://doi.org/10.33498/louu-2019-05-185>

Гриценко Александр Андреевич

**Историческое сочинение как текст культуры, или
профессиональные историки в объятиях национальных дискурсов**

Аннотация. В статье предложен сравнительный анализ украинских и польских исторических нарративов как элементов национальных культур памяти двух стран. При помощи методов анализа текстов культуры, разработанных учеными бирмингемской школы культурных исследований, а также — базовой модели исторического нарратива Ежи Топольского, схемы сюжетных ключей исторических сочинений Хайдена Уайта, концепции нарративной субстанции Ф. Анкерсмита, произведен дискурсивный анализ близких по теме (Западная Украина в довоенный период) фрагментов работ четырех современных историков двух стран (Я. Грицака, О. Паляя, Г. Мотыки, В. Менджецкого). Исследованы информативный, персвазивный и глубинный мировоззренческий слои этих нарративов, избранные их авторами сюжетные ключи, средства убеждения, позиционирование авторов касательно описываемой реальности. Этот анализ позволяет раскрыть характер связей каждого из текстов с национальной культурой памяти, а также — культурные корни неудачных попыток сформировать общее украинско-польское видение «тяжелых вопросов» истории.

Ключевые слова: культура памяти, текст культуры, модель исторического нарратива, сюжетный ключ, нарративная субстанция, анализ дискурса, украинско-польская общая история.

Oleksandr Grytsenko

History works as texts of culture, or, professional historians in the national narrative's embrace

Abstract. The article offers a comparative study of Ukrainian and Polish historical narratives understood as elements of national cultures of remembrance. Using a methodology of cultural studies borrowed from the Birmingham school, the scheme of 'modes of emplotment' proposed by Hayden White, the basic model of historical narrative developed by Jerzy Topolski, and Franklin Ankersmit's notion of narrative substance, a discourse analysis of fragments of four books by contemporary Ukrainian and Polish authors (Yaroslav Hrytsak, Oleksandr Paliy, Grzegorz Motyka, Włodzimierz Mędrzecki) relating the same period (Western Ukraine between the World wars) was accomplished.

All layers of the historical narrative (the informational, the persuasive, and the deep worldview related one), as well as modes of emplotment adopted by the authors and their positioning in their narratives were analyzed. The comparative study makes it possible to elucidate the relations between each of the four texts and the mainstream national historic narratives of the two countries. It also helps us to understand the reasons why the attempts to create a single non-conflicted vision of the 'difficult issues' of our shared past have failed so far.

Keywords: culture of remembrance, text of culture, the basic model of historical narrative, mode of emplotment, narrative substance, discourse analysis, Ukrainian-Polish shared past.